

Elov Ziyodullo Sattorovich

Buxoro davlat universiteti dotsenti,
psixologiya fanlari doktori (DSc)

elovziyo2021@gmail.com

ZO'RAVONLIK JINOYATLARINI SODIR ETUVCHI SHAXSLAR TOIFASI PSIXOLOGIYASI

Annotatsiya. Maqolada bugun jamiyatda yuridik psixologiya sohasining jadal rivojlanayotganligi, uning tarixi, bugungi darajasi, jinoyatchilik va huquqbuzarlik masalasi alohida yoritilga. Yuridik psixologiyaning qadimgi davrlar, o'rta asrlar va hozirgi jarayondagi holati, ushbu yo'nalishda izlanishlar olib borgan tadqiqotchilarning ilmiy mulohazalari atroflicha yoritilgan. Shuningdek, jinoyatchilik ayniqsa zo'ravonlik jinoyati holati uning sodir etilishining ijtimoiy-psixologik sabablariga yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: jinoyat, yuridik psixologiya, antik davr, sud, tergov, sud psixologiyasi, adliya, egosentrizm, zo'ravonlik, alkogol, jinoiy maqsad, nizoli vaziyat.

ПСИХОЛОГИЯ КАТЕГОРИИ ЛИЦ, СОВЕРШАЮЩИХ НАСИЛЬСТВЕННЫЕ ПРЕСТУПЛЕНИЯ

Аннотация. В статье освещены бурное развитие области юридической психологии в современном обществе, ее история, сегодняшний уровень, проблемы преступности и правонарушений. Подробно освещено состояние юридической психологии в древности, средние века и современный процесс, научные мнения исследователей, проводивших исследования в этом направлении. Также суммируются преступности, особенно насильственной, объясняется с точки зрения социально-психологических причин ее совершения.

Ключевые слова: преступление, юридическая психология, древность, суд, следствие, судебная психология, правосудие, эгоцентризм, насилие, алкоголь, преступная цель, конфликтная ситуация.

PSYCHOLOGY OF THE CATEGORY OF PERSONS WHO COMMIT VIOLENT CRIMES

Abstract. The rapid development of the field of legal psychology in society today, its history, today's level, crime and delinquency issues are highlighted in the article. The state of legal psychology in the ancient times, the Middle Ages and the current process, the scientific opinions of researchers who conducted research in this direction are covered in detail. Also, the situation of criminality, especially violent crime, is explained in terms of socio-psychological reasons for its commission.

Key words: crime, legal psychology, antiquity, court, investigation, forensic psychology, justice, egocentrism, violence, alcohol, criminal purpose, conflict situation.

Odil sudlovni o'rnatishda psixologik bilimlardan foydalanish qadim zamonlardan boshlangan. Antik va o'rta asrlarda (mil.av. III-asr va V-XVII-asr) jinoiy javobgarlikka tortish uchun empirik tajribalardan foydalanilgan.

Rossiyada jinoyatchilikda, jinoyatchining psixologiyasiga e'tibor berish kerakligi to'g'risida I.T.Posashkov faol fikr yuritadi. Uning nuqtai nazari bo'yicha jinoyatchilarning boshqa odamlarga nisbatan salbiy ta'sirini yo'qotish maqsadida ularning xulq-atvorini tavsiflash kerak bo'ladi. V.N.Tatishev fikriga ko'ra "qonunlarni yoshlikdan bilish lozim, ularni bilmaslik buzilishga olib

keladi", degan nazariya ilgari suriladi. Knyaz M.M.Sherbatovning fikriga ko'ra qonun chiqarishda xalqning psixologiyasi, insonlarning yuragini bilish lozimdir. U birinchilardan bo'lib jinoyatchini muddatdan avval chiqarib yuborish masalasini ko'targan.

XIX asrda I. Gofbauerning "Sud hayotida psixologiyani qo'llash" va I.Fridrixning "Sud psixologiyasiga oid muntazam qo'llanma" deb nomlangan ilmiy izlanishlarida psixologik nuqtai nazaridan shaxs, uni ayblash tushunchasi, sud jarayoni, psixologiyasi kabi savollar keng yoritib berilgan.

XX asrda I.S.Barshevning "Jinoiy huquqshunoslik fani", N.Ya.Yanovich-Yanevskiyning "Jinoiy adliya to'g'risida fikrlar" kabi ishlarida psixologiya bilimlariga katta e'tibor qaratilgan. I.S.Barshevning fikri bo'yicha "psixologiyani bilmaslik bu tirik insonlarni emas, balki o'lganlarni sud qilish demakdir".

Zo'ravonlik jinoyatlarini ko'pchilik hollarda madaniy-bilim darajasi past bo'lgan shaxslar sodir etadi. Zo'ravon jinoyatchi shaxs (*jismoniy kuch ishlatib jinoyat sodir etishga moyil shaxs*) odatda tarbiyaning asosiy sohalari – oila, o'quv yurti, ishlab chiqarish jamoasidagi kamchilik va nuqsonlarni aks ettiruvchi past darajadagi ijtimoiylashuv bilan ajralib turadi. Ushbu shaxsning motivasion sohasiga egosentrizm (xudbinlik), jamiyat vakillarining bir qismi bilan barqaror nizolashuv va o'zini oqlashga bo'lgan intilishning mavjudligidir. Bu erda, aksariyat hollarda, alkogol jinoiy maqsadni faollashtiruvchi omil hisoblanadi.

Jinoiy qasd hosil bo'lish mexanizmini aniqlashda jinoyatchilikning umumiy qonuniyatlarini bilish bilan bir qatorda jinoyatchining shaxsini chuqur o'rganish ham zarur. Bunga ko'p jihatdan ushbu individ kiradigan ijtimoiy guruhlar bilan tanishish yordam beradi. Ushbu shaxsning yaqinlari o'rtasida hukmronlik qilayotgan o'zaro munosabatlar tarkibini o'rganish, bu shaxs a'zo bo'lgan ijtimoiy guruhlar psixologiyasini bilish, shaxs bilan jamiyat o'rtasidagi aloqani, individual va ijtimoiy ong aloqasini aniqlash zarur. Har qanday insonning ijtimoiy qiyofasi ko'p jihatdan uning mikro olami mazmuni bilan bog'liq bo'lib, ushbu mikro olamning psixologik tuzilishi individual xulq uchun kuchli katalizator bo'lib xizmat qiladi. Juda ko'p hollarda xulqning xususiyati atrof-muhitdagi axloqiy me'yorlarning mazmuniga bog'liq bo'ladi.

Zo'ravonlikka asoslangan jinoyatlarning sodir etilishida ijtimoiy muhit bilan normal o'zaro aloqalarning buzilishi, kuchli nizoli vaziyat sabab bo'ladi. Ko'pincha nizoli vaziyatning «yuqishi» guruhli bezorilik harakatlari va katta shaxslar guruhlarining ommaviy tartibsizliklarida ishtirok etish

jarayonida yuz beradi. Nizolarning bunday turi beqaror psixikaga ega bo'lgan, huquqiy ongi past, umumiy madaniyat darajasi sust, oson qo'zg'aluvchan, olomondagi shaxslarning ta'siriga tez beriluvchan shaxslarga xosdir. Bir insonning bezorilik harakatlari boshqa shaxslar uchun emotional signal yoki taqlid uchun namuna bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Shu sababli zo'ravonlik jinoyatlarini sodir etuvchi shaxslarning asosiy xususiyati – ijtimoiy qadriyatlarining nuqsonli ekanligi, hissiy to'mtoqlik, g'ayriixtiyoriy tajovuzkorlikda namoyon bo'ladi. Qotillikda, badanga shikast yetkazishda, qiynash, nomusga tegish, bezorilik harakatlari sodir etishda aybdor shaxslar nihoyatda ijtimoiylashmaganligi, g'ayriijtimoiy xulqiy ko'nikmalarining shakllanganligi bilan ajralib turadilar. Ularning xatti-harakatlariga ashaddiy xudbinlik (*egosentrizm*), qo'qqisdan yuzaga keladigan istaklarni darhol qondirishga intilish va surbetlik xosdir. Ular zo'rlikni nizolarni hal etishning yagona vositasi deb biladilar. Ularga psixologik himoya vositalaridan keng miqyosda foydalanish, ya'ni o'zlarining g'ayriijtimoiy xatti-harakatlarini oqlash, aybni jabrlanuvchiga va tashqi holatlarga to'nkash xosdir.

Ashaddiy zo'ravonlik jinoyatlarini sodir etuvchi shaxslar bir qator shaxsiy-tipologik, psixologik xususiyatlarga ega bo'ladilar. Bular:

- atrofda shaxslarni doimo o'ziga dushman sifatida qabul qilish;
- eng kichik shaxsiy muvaffaqiyatsizliklardan haddan tashqari ta'sirlanish, ularni ijtimoiy jihatdan mos (adekvat) baholashga qobiliyatsizlik;
- autiklik (jamiyatdan begonalashganlik);
- hissiy jihatdan nihoyatda beqarorlik, patologik darajadagi jizzakilik, qasoskorlik, ruhiy notayinlik, kayfiyatning tez o'zgarishi;

- da'vogarlik darajasining nihoyatda yuqoriligi;
- ekstremal vaziyatlarda bo'lishga moyillik, ularni faol yuzaga keltirish;
- o'zini ko'rsatishga bo'lgan moyillik;
- o'zlariga xos hissiy nuqsonlarni doimo yashirishga intilish va hokazo.

Ushbu toifadagi jinoyatchilarning salbiy xislatlari ijtimoiy nazorat etarli bo'lmagan, nihoyatda salbiy mikromuhit sharoitida shakllanadi. Ushbu xulq shakllanishining muhim omillariga quyidagilar kiradi:

- bolalikdagi emosional zo'riqish;
- oila va ijtimoiy foydali guruhlardan ajralish.

Shu nuqtai nazardan zo'ravonlikka asoslangan jinoyatlarda ko'pincha shafqatsiz tajovuzkorlik xususiyati namoyon bo'ladi, og'ir jismoniy va ruhiy shikastlar yetkaziladi. Tajovuzkor xulqning bu tipi shaxsning chuqur buzilganidan, shaxsda tajovuzkor xatti-harakatga va odamlarga zarar yetkazishga bo'lgan moyillikning shakllanganidan, shaxsning o'zini nazorat qilish qobiliyati nihoyatda past darajada ekanidan dalolat beradi.

Ushbu shaxslarning xulqiga quyidagi xususiyatlar xosdir:

- o'zini tajovuzkor intilishdan tiya olmasligi;
- nizoning qay yo'nalishda rivojlanishi va tajovuzkor harakatlarining oqibatlarini ko'ra olmaslik;
- nizoli vaziyatdan chiqish usullarini bilmasligi.

Biroq, voyaga yetmaganlar sodir etadigan zo'ravonlik jinoyatlarining aksariyati g'ayriixtiyoriy tajovuzkorlik, jinoiylashgan guruh sharoitida ruhiy ta'sirga beriluvchanlik bilan bog'liqdir.

G'arazli zo'ravonlik jinoyatlarida tajovuzkorlikdan ko'pincha faqat g'arazli maqsadga erishish vositasi sifatida foydalaniladi.

Zo'ravonlik jinoyatlarida esa birinchi o'ringa adovatli tajovuzkorlik chiqadi – tajovuz, birovga ziyon yetkazish birinchi maqsadga aylanadi. Zo'ravonlikning davomiyliigi va shafqatsizligi bu o'rinda jinoiy maqsad – jinoyat qurbonini tahqirlash, unga rashk, qasos, o'zini ko'rsatish maqsadida og'ir azob berish kabilarga bog'liq bo'ladi.

Guruh bo'lib zo'ravonlik jinoyatlarini sodir etish ko'pincha guruh, guruhiy an'analar va ruhiy ta'sirlar natijasida sodir etiladi.

Zo'ravon jinoyatchining barqaror *ashaddiy toifasi* doimiy tajovuzkorlik yo'nalishi, qo'pol kuch ishlatish stereotipining shakllangani bilan ajralib turadi. Uning uchun tashqi muhitda doimo bahona topiladi. Zo'ravon jinoyatchilarning ashaddiy toifalari uchun tajovuzkorlik – o'zini ko'rsatishda ustunlik qiluvchi usul, qilmishning shafqatsizligi esa yagona maqsad. Xulqning bu tipi jinoiylashgan mikromuhitda barqaror o'z e'tirofini topadi. Zo'ravonlikka asoslangan jinoyat qurbonlarining g'alamis xulqi viktin xulq deb ataladi (lotincha *viktima* – qurbon).

Viktimlik jinoyat qurbonining jinsi, yoshi, shaxsiy va ijtimoiy mavqei bilan bog'liq umumiy hamda shaxsning individual psixologik xususiyatlari – ishonuvchanligi, bilimsizligi, irodasining sustligi, jinoyatchiga ruhan tobeligi, eksentrikligi, tavakkalga moyilligi, shaxsiy janjalkashligi bilan bog'liq bo'lgan maxsus turlarga bo'linishi mumkin.

Bezori zo'ravonlar toifasida jismoniy kuch ishlatib, bezorilik sodir etishga moyil, barqaror salbiy odatlari bo'lgan, jamoat tartibini muntazam buzadigan yoshlar ustunlik qiladi. Odatda bu shaxslar axloq va madaniyatga zid tarzda vaqt o'tkazish, ruhiy kayfiyatini yuqtirish hamda g'ayriijtimoiy misollarga taqlid qilish sharoitida jinoyat sodir etadilar.

Ularga xos umumiy ruhiy xususiyatlar quyidagilardan iborat: beodoblik, nihoyatda tajovuzkorlik, jizzakilik, mas'uliyatsizlik, zo'ravonlik harakatlari jazosiz qolishiga ishonish, yuqori darajadagi da'vogarlik, o'z harakatlarini oqlash. Barcha zo'ravonlik-bezorilik jinoyatlariga umumiy psixologik va axloqiy asos boshqa odamlar hayoti, sog'lig'i va qadr-qimmatining qadsizlanishi xos.

Ayollarning jinoiy zo'ravonlik xatti-harakatlari o'zining ba'zi psixologik xususiyatlari bilan ajralib turadi. Ayollarning zo'ravonlikka asoslangan jinoyatchiligi hajmiga ko'ra erkaklarnikidan ancha kam. Ayollar xulqi voqelikning ayrim hodisalarini keskinroq qabul qilishi, ularga ko'proq

hissiyot bilan javob berishi, shaxslararo munosabatlarning ayrim holatlariga kattaroq ahamiyat berishi bilan ajralib turadi.

Ayollar keskin nizoli vaziyatlarda ruhiy shikastlanishga ko'proq moyil bo'ladilar, ular oiladagi kelishmovchilik va nizolarni keskinroq his qiladilar. Ular xavotirga ko'proq tushib tahdid solayotgan xavfni yuqori baholashga moyil bo'ladilar. Yuqori darajadagi hissiylik (sensitivlik), oilaviy ishlarning ko'pligi ularda yuqori darajadagi ruhiy zo'rqiqlashning barqaror fonini hosil qiladi.

Ayollar orasida ruhiy anomaliyalar darajasi yuqoriroq. Aksariyat jinoyatchi ayollar tez ta'sirlanishlari, ijtimoiy o'zaro munosabat nuqsonlari, chiqisha olmaslik, asabiylik jihatlari bilan ajralib turadilar. Ular tajovuzkor harakatlarida ko'pincha tasodifan qo'l ostida bo'lib qolgan narsalardan foydalanadilar.

Biroq, ayollar qasddan qilinadigan og'ir jinoyatlarini odatda puxta o'ylab, niqoblashga harakat qiladilar. Shaxsga qarshi og'ir jinoyatlarni ko'pincha xatti-harakatlari erkaklarnikiga o'xshash ayollar sodir etadilar.

Zo'ravonlik jinoyatlariga jinsiy jinoyatlar ham kiradi. Bunday jinoyatlarda ustunlik qiluvchi ruhiy xislat jinsiy tajovuzkorlik – jinoyat qurboniga jinsiy zo'rlik va jismoniy zarar yetkazish, ko'p hollarda hayotdan mahrum qilishdir. Bu shaxsda psixik nuqsonlar borligidan dalolat beradi.

Mazkur normadan og'ishlar jinsiy jinoyatchilikning shart-sharoiti hisoblanadi, ammo uning sababi emas. Bunday shaxslarning aksariyati qonundan chetga chiqmaslikka harakat qiladilar.

Jinsiy jinoyat – nomusga tegish, ayolni jinsiy aloqaga majburlash, jinsiy yetuklik yoshiga yetmaganlar bilan munosabatga kirishishdir (JKning 118, 121, 128-moddalari).

Eng xavfli jinsiy jinoyat – nomusga tegish – jismoniy kuch, tahdid yoki jabrlanuvchining chorasiz ahvolidan foydalanib sodir etishdir. Bunday jinoyat uchun yuridik javobgarlik 14 yoshdan boshlanadi. Ushbu jinoyatning ijtimoiy xavfliligi ayolning jinsiy erkinligini qo'pol ravishda mensimaslik, jinoyatchi harakatlarining zo'ravonlik xususiyatiga egaligi, jabrlanuvchiga ma'naviy va jismoniy zarar yetkazilishi, ko'p hollarda ruhiy va jismoniy sog'lig'ining buzilishidan iborat.

Diniy nuqtai nazardan ham ushbu holat qattiq qoralanishini ko'rishimiz mumkin. Alloh taolo o'zining kitobida shunday deydi: «Insonlarga zulm qiladigan va yerda nohaq zo'ravonlik – kibr-u havo qiladigan kimsalarning–ana o'shalarning jazosi alamli azobdir» (Sho'ro surasi, 42-oyat). Ya'ni, insonlarga zulm qiladigan tajovuzkorlar, odamlarning jonlari-yu, mollariga zug'um o'tkazadigan zo'ravonlarning jazosi alamli azobdir.

Shunday qilib, zo'ravon jinoyatchilar qadriyatli-motivasion va ruhiy boshqaruv sohasida bir qator tipik buzilishlarga ega bo'ladilar. Voqelikni ular ijtimoiy taqiqlarga ta'sirchanlik keskin pasaygan sharoitda aks ettiradilar.

Har bir zo'ravonlik jinoyatining asosida bir qator sabab va shart-sharoitlar, individual-biologik, ruhiy va ijtimoiy-psixologik omillarning ulanishi yotadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Z.S.Elov. YURIDIK PSIXOLOGIYA. Darslik. B-2023. 238-b
2. З.Элов. Девиант хулқ-атворли ўсмирлар орасида суицидал ахлоқ тушунчаси ва илмий таҳлиллар. Педагогик ва психологик тадқиқотлар. 2023 й. №1 150-157
3. Z.Elov. Voyaga yetmaganlar jinoyatchiligini oldini olishning ijtimoiy psixologik sabablari.
4. З.Элов. Девиант хулқ-атворли ўсмирлар томонидан содир этилаётган ноқонуний хатти-ҳаракатларнинг психологик сабаблари. Та'лим va innovatsion tadqiqotlar. 2023/№1 289-297
5. Olimov L.Ya. Psixodiagnostika va psixometrika asoslari. Darslik. "Durdona" nashriyoti. Buxoro. 2021. -B. 747.
6. Olimov L.Ya., Maxmudova Z.M.. Psixodiagnostika va eksperimental psixologiya. o'quv qo'llanma. "Turon zamin ziyo" nashriyoti. T. 2020. -B. 820.
7. Z.M.Maxmudova, Z.S.Elov, L.Y.Olimov. Deviant xulq-atvor psixologiyasi. o'quv qo'llanma. "Turon zamin ziyo" nashriyoti. T. 2022. -B. 820.